

رویکردهای تحلیلی در توسعه پایدار گردشگری شهری*

دکتر عبدالرضا فرجی راد

استادیار گروه جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

سیده ژاله سید نصیری

دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته جغرافیا برنامه‌ریزی توریسم دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

jalehnassiri@yahoo.com

چکیده:

تحقیق حاضر با هدف شناسایی جایگاه و اهمیت گردشگری شهری، بررسی مفاهیم و روند تکاملی آن، و فرآیندهای مربوط به راهبردهای توسعه پایدار گردشگری شهری و ارزیابی ارتباط بین توسعه شهری و گردشگری و همچنین پیامدها و آثار مثبت و منفی این نوع گردشگری به نگارش درآمده است.

فضاهای شهری کامل‌ترین قرارگاه‌های انسان را تشکیل می‌دهند و در بردارنده مراکز مهم اقتصادی، علمی، تفریحی، پزشکی می‌باشند و همچنین از جاذبه‌های فرهنگی، تاریخی و طبیعی برخوردارند. مهمترین فضاهایی که در میان مقصدهای گوناگون مورد توجه و بازدید گردشگران قرار می‌گیرند شهرها هستند، به همین جهت می‌توان گفت شهرها مهمترین کانون جذب جهانگردان می‌باشند.

در این تحقیق از روش توصیفی و تحلیلی استفاده شده است و با شناسایی عناصر گردشگری شهری و بررسی الگوهای تعیین کننده توسعه پایدار گردشگری شهری و مطالعه قابلیت و توانهای بالفعل و بالقوه شهرها در توسعه گردشگری و همچنین مراحل و فرآیندهای توسعه پایدار گردشگری در شهرها پرداخته شده است. تحقیق حاضر پس از جمع‌بندی و نتیجه‌گیری پیشنهاداتی را به منظور توسعه پایدار گردشگری شهری ارائه نموده است.

واژه‌های کلیدی: توسعه پایدار، شهر، گردشگری، گردشگری شهری، گردشگری پایدار شهری.

مقدمه

امروزه گردشگری به عنوان صنعتی بزرگ، پدیده‌ای است که از تحرک بالایی در تغییرات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و محیطی برخوردار است. پدیده گردشگری عامل تغییردهنده فضا در مکان‌ها و زمان‌های شناخته شده و خاص است. گردشگری باعث ایجاد الگوهای فضایی خاص شده که یکی از این الگوها گردشگری شهری است. گردشگری شهری در کشورهای توسعه یافته پردرآمدترین نوع جهانگردی محسوب می‌شود و این صنعت در شهرهای

^۱ این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد است که با راهنمایی دکتر عبدالرضا فرجی‌راد تهیه شده است.

توریستی جهان تأثیرات مثبت و منفی انکارناپذیری در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و اکولوژیکی داشته است.

امروزه به منظور جذاب‌تر کردن مراکز شهری کوشش‌های بسیار چشمگیری صورت می‌پذیرد که سبب تغییرات فضایی گسترده در شهرها شده است. این کوششها در درجه اول برای جلب توجه و تأمین نیازهای ساکنان شهرها صورت می‌گیرد، که البته گردشگران از این اقدامات رفاهی و زیباسازی بهره‌مند می‌شوند، بنابراین جاذبه‌های شهری نقشی مهم و محرک در پیدایی گردشگری شهری ایفا می‌نمایند. دومین گرایش مساعد کننده گردشگری شهری، علایق روزافزون افراد نسبت به منابع و میراث فرهنگی و ملی است که به وسیله پدیده‌های همگرا مانند موفقیت‌های نمایشگاه‌های بزرگ و افزایش میزان دیدار از گنجینه‌ها و بناهای تاریخی آشکار می‌شود.

در حال حاضر گردشگری شهری برای بسیاری از مدیران و مسئولان شهری به صورت یک امر نمادین و اقتصادی با اهمیت درآمده که مستلزم ارزیابی، تعریف و تعیین هدف‌ها، داوری میان گزینه‌های گوناگون در زمینه سرمایه‌گذاری و آمایش و ایجاد ساختار مدیریت مناسب و تجارتي کردن فرآورده‌های گردشگری شهری است. گردشگران شهری به عنوان استفاده کننده از فضای شهری یا وزن دهی و تمرکز بر بخشی از فضای شهری می‌تواند عاملی مهم و قابل توجه باشند. می‌دانیم صنعت گردشگری بر فعالیتهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و محیطی تأثیرگذار است. بنابراین رشد و توسعه گردشگری باید بر مبنای توسعه پایدار گردشگری، برنامه‌ریزی شود. توسعه پایدار گردشگری فرآیندی است که نیاز گردشگران فعلی و جامعه میزبان را تأمین نموده و در عین حال موجب حمایت از این نیاز و تقویت آینده آن می‌شود.

هدف و بیان مسئله

نواحی شهری به علت آن که جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی بسیاری دارند، غالباً مقاصد گردشگری مهمی محسوب می‌شوند. علاوه بر این حتی در صورتی که جاذبه‌های گردشگری در مناطق غیر شهری واقع باشند، از آنجایی که شهرها به پیرامون خود خدمات می‌دهند، در رابطه با گردشگری قرار می‌گیرند. لذا حجم زیادی از امکانات گردشگری در شهرها متمرکز می‌شود. به طوری که شهرهای توریستی ترکیب منسجمی از کاربری‌های مرتبط را ارائه می‌دهند و از نظر اقتصادی تأکید آنها بر فعالیت‌های تفریحی است. به عبارتی شهرهای توریستی به علت تجمع زیرساخت‌ها و نهادهای مدنی می‌توانند مکان ایده‌آلی جهت جذب گردشگران به حساب آیند.

تحقیق حاضر سعی دارد با بررسی نمونه‌های از مباحث پایه‌ای گردشگری شهری، بر اهمیت و نقش توسعه پایدار شهر بر گردشگری شهری تأکید نماید. این تحقیق در پی شناسایی ارتباط شهر و گردشگری و توسعه پایدار از جنبه‌های ساختار فضای شهری، ساختار گردشگری شهری و بررسی عناصر گردشگری شهری است و همچنین به شناسایی و بررسی ظرفیت‌ها، فرصت‌ها و موقعیت‌های شهری در جذب گردشگر می‌باشد.

اهدافی که این تحقیق دنبال می‌کند عبارتند از :

- شناخت رابطه‌های بین شهر، توسعه شهری، گردشگر و توسعه گردشگری شهری؛
- بازشناسی امکانات و موانع توسعه گردشگری شهری؛

- دستیابی به دیدگاهی برای توسعه پایدار گردشگری شهری مبتنی بر ارزش‌های محیط و امکانات شهری؛
- بررسی و ارائه راهکارهای مناسب جهت گردشگری پایدار شهری؛

شهر

شهر به منزله تمرکز فعالیتهای اقتصادی غیر کشاورزی در سکونتگاههای انسانی و کانون اصلی عرضه خدمات به جمعیت متراکم است. (شکوئی، ۱۳۷۹، ص ۸) شهر به معنای کامل یک سیستم باز است، یعنی نمی‌تواند از هر نظر کامل و مجموعه‌ای از تمام عناصر لازم جهت ادامه حیات خود باشد. بنابراین بطور مجزا و جدا از سایر نقاط نمی‌تواند به فعالیت خود ادامه دهد. بدین ترتیب مبادله احتیاجات فیزیکی، طبیعی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و تمامی ضروریات بین شهر و دیگر واحدهای زیستی، از مهمترین شرایط ادامه حیات شهرها است. بطور کلی، جمعیت نسبتاً متراکم، وجود خیابانها و مراکز کار و تجارت، ساختمانهای مرتفع، امکانات رفاهی و آموزشی و وجود گسترده وسائط نقلیه، همه علائمی است که در شهر وجود دارد. (شیعه، ۱۳۷۸، ص ۴)

برای شناخت هویت یک شهر باید مولفه‌های سازنده شخصیت آن را شناخت. مؤلفه‌های شخصیت یک شهر مانند مولفه‌های شخصیتی انسان دارای دو بعد عینی یا کالبدی و ذهنی یا روحی است. برای بررسی هویت هر شهری می‌باید در جهت شناخت صفات اختصاصی و متغیرهای برجسته نسبت به مؤلفه‌های طبیعی، مصنوع و انسانی اقدام نمود. اجزای مؤلفه طبیعی از متغیرهایی چون کوه، دشت، رود، تپه ماهور و نظیر آن برخوردار است. اجزای مؤلفه مصنوعی نیز از متغیرهایی چون تک بناها، بلوک شهری، محله، راه، خیابان، میدان و نظیر آن برخوردار است. اجزای مؤلفه‌های انسانی از متغیرهایی چون زبان، دین، سواد، اعتقادات محلی، آداب و رسوم و نظیر آن برخوردار است. (بهزادفر، ۱۳۸۷، ص ۷۱).

گوردن چایلد که از آغاز شهرنشینی به عنوان انقلاب شهری یاد کرده، معیارهای شهر و شهرنشینی را به، وجود تمرکز جمع کثیری از مردم در یک مکان، تخصص در حرفه گوناگون، وجود وسیله گردش چرخ اقتصادی، معماری یادمانی عمومی، طبقات اجتماعی خاص، هنر طبیعی، تجارت خارجی، و بالاخره عضویت در گروه براساس محل سکونت نه بر اساس تبار و نژاد بیان می‌کند. هاروی در تعریف شهر از چند معیار استفاده می‌کند از جمله: وسعت و جمعیت زیاد با توجه به زمان و مکان خاص خود؛ داشتن حداقل تراکمی خاص در رابطه با زمان و مکان خاص خود؛ ساخت و بافت مشخص و خوانا به وسیله خیابانها و فضاهاى شهر؛ محلی برای کار و زندگی مردم؛ وجود عملکردهای خاص شهری چون بازار، مراکز اداری، سیاسی، اقتصادی، نظامی، مذهبی، آموزشی و نهادهای وابسته به آن؛ وجود سلسله مراتب اجتماعی ناهمگن و متفاوت؛ مرکز اشاعه فرهنگ که از یک شیوه زندگی شهری با توجه به زمان و مکان خاص خود برخوردار باشد. (موریس، ۱۳۸۴، ص ۴۱۲)

به گفته رابرت پارک شهر سکونتگاه زیستی و فرهنگی انسان متمدن است و بنا به نظر گئورت زیمل شهر موضوع مرکزی و اساسی در تعیین سرنوشت انسان معاصر است. به قول آندرانویچ و ریپوسا شهر شبکه‌ای از ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، حقوقی و فرهنگی به هم پیوسته و مرکزی است. شهر چالش اساسی نظام نوین مدیریت شهری برای دستیابی به توسعه شهری است. (تقوایی و اکبری، ۱۳۸۸، ص ۳۱)

گردشگری شهری

گردشگری شهری عبارت است از مسافرت به شهر با انگیزه‌های مختلف بر پایه جاذبه‌های گوناگون، امکانات و تسهیلات شهری که در شخص ایجاد جذابیت و انگیزه می‌نماید. شهر برای همه سنین جذاب است. مردم علاقه دارند برخی از تعطیلات خود را در شهر به سر برند. امروزه گردشگری شهری به صورت مسأله و فعالیتی مهم در آمده است که سبب تغییرات فضایی گسترده در شهرهای بزرگ شده است. (موحد، ۱۳۸۶، ص ۳۳-۳۴)

نواحی شهری به علت آنکه جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی بسیاری دارند غالباً مقاصد گردشگری مهمی محسوب می‌شوند. شهرها معمولاً جاذبه‌های متنوع و بزرگی شامل موزه‌ها، بناهای یادبود، سالنهای تئاتر، استادیومهای ورزشی، پارکها، شهربازی، مراکز خرید، مناطقی با معماری تاریخی و مکانهایی مربوط به حوادث مهم یا افراد مشهور را دارا هستند که باعث جذب گردشگران می‌شود.

همگام با توسعه گردشگری در نواحی شهری، برای برآوردن نیازهای گردشگران، خدمات حمایتی بیشتری نظیر رستوران و محل اقامت ساخته می‌شود. توسعه زیربنای گردشگری سهم زیادی در تغییرات شکل و کارکرد نواحی شهری دارد و تصویر شهر تحت تأثیر انواع این خدمات جنبی ارائه شده قرار می‌گیرد. چند ویژگی قابل قبول و متداول شهرها عبارت‌اند از: ۱- تراکم زیاد فیزیکی ۲- ایفای نقشهای متفاوت فرهنگی - اجتماعی ۳- ایفای نقشهای متفاوت اقتصادی ۴- مرکزیت عینی در شبکه داخل شهری و منطقه‌ای.

عملکرد گردشگران در فضاهای شهری، پیرامون جاذبه‌ها، بافت شهر، خرید، اسکان و فعالیتهای جنبی است که در رویکرد با مراکز تفریحی، تاریخی - فرهنگی و نظیر اینها تبلور می‌یابد. این گونه عملکرد گردشگری در فضای شهری در راستای انگیزه‌های متفاوتی شکل می‌گیرد که برخی از آنها عبارت‌اند از: دیدار دوستان و خویشاوندان، مسافرت‌های تجاری، حضور در نمایشگاه‌های و کنفرانسها، بازدید از میراث فرهنگی، سفرهای مذهبی، حضور در مراسم و محل حوادث، رفع مسائل درمانی - بهداشتی، خریدهای تفریحی، مسائل ورزشی یا آموزشی، دلایل شخصی.

بر مبنای این انگیزه‌ها عملکرد در فضای شهری چند بُعدی می‌شود. رویکرد به درون در پاسخگویی به نیازهای اقتصادی و رویکرد به بیرون درکنش متقابل فرهنگی یا در بعضی موارد تضادهای ناشی از آن است. از این رو در راستای پردازش یک الگوی فضایی در شهر، گردشگری شهری را می‌توان چنین تعریف کرد: گردشگری شهری، عملکردی متقابل گردشگر - میزبان و تولید فضای گردشگری در رابطه با سفر به مناطق شهری با انگیزه‌های متفاوت و بازدید از جاذبه‌ها و استفاده از تسهیلات و خدمات مربوط به گردشگری است که آثار متفاوتی را بر فضا و اقتصاد شهری بر جای می‌نهد. (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۶، ص ۱۸۸-۱۹۰)

توسعه پایدار

توسعه یعنی روندی چند بُعدی که طی آن جوامع استانداردهای زندگی خود را ارتقا می‌بخشند، نابرابریها را کاهش می‌دهند و فقر را از اعضای خود می‌زدایند. توسعه روندی است عام و جهانی، که شامل تمامی تغییراتی

است که به بهبود طبقه‌بندی‌های اجتماعی می‌انجامد. توسعه روندی تکاملی است که با عبور از مراحل مختلف، تمامی جوامع را از سنتی به مدرن تبدیل می‌کند. (نصیری، ۱۳۸۴، ص ۵۳ و ۵۶)

عده‌ای از محققین ویژگی‌های زیر را زمینه امر توسعه به ویژه در کشورهای جهان سوم به عنوان مفاهیم خاص توسعه می‌پذیرند:

- افزایش تولید کالا، خدمات و افزایش مصرف در یک سطح متعادل انجام گیرد.
- توسعه اقتصادی، لازم است رفاه اجتماعی برای همه مردم جامعه فراهم سازد. توسعه نباید تنها ثروت را افزایش دهد بلکه توسعه فرهنگی و اجتماعی جامعه را نیز سبب گردد.
- امر توسعه، موجب افزایش سرمایه‌گذاری در تعلیم و تربیت می‌شود، به تجربیات و آگاهی‌های مردم می‌افزاید، آگاهی‌های مردم و آموزش عمومی، آزادی‌های سیاسی را پاسداری می‌کند و این امر اساس همه پیشرفت‌های اجتماعی اقتصادی و فرهنگی محسوب می‌گردد.
- توسعه سبب می‌شود که همه مردم جامعه از کیفیت زندگی خود، در شهر و روستا، اظهار رضایت کنند. (شکوئی، ۱۳۷۷، ص ۱۵۵-۱۵۶)

کمسیون جهانی محیط زیست و توسعه (WCED)^۱، توسعه پایدار^۲ را چنین تعریف می‌کند: «توسعه پایدار فرآیند تغییر است در استفاده از منابع، هدایت سرمایه‌گذارها، سمت‌گیری توسعه تکنولوژی و تغییری نهادی است که با نیازهای حال و آینده سازگار باشد.»

توسعه پایدار به تعبیری، یک مفهوم اخلاقی است و به تعبیری دیگر یک مفهوم علمی، اگر چه کاملاً با علوم طبیعی و اقتصاد در آمیخته است اما، شاید بیشتر نشأت گرفته از فرهنگ و ارزش‌های انسانی و پاسخ به یک نیاز حیاتی باشد. در واقع می‌تواند بنای بنیانی جدید برای روابط انسانی و تداوم حیات بشری تصور شود. مفهوم جدید توسعه پایدار کلی‌نگری^۳ است و همه ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و دیگر نیازهای بشری را در برمی‌گیرد. به اعتباری، مهمترین جاذبه در توسعه پایدار در جامع‌نگری آن است. براین مبنای توسعه پایدار مفهوم گسترده‌ای می‌یابد که همه جوانب زندگی انسان‌ها را در برمی‌گیرد و در فرآیند آن، سیاست‌ها در زمینه اقتصاد، بازرگانی، تکنولوژی، منابع طبیعی، آموزش، بهداشت، صنعت و نظایر اینها، به گونه‌ای طراحی می‌شوند که توسعه اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی را تداوم بخشند. (نصیری، ۱۳۸۴، ص ۱۷۵-۱۷۲)

از مهمترین اعلامیه‌های اجلاس‌های برگزار شده در مورد توسعه پایدار، اعلامیه ریو است، مهمترین نکات اعلامیه مزبور عبارت است از:

- در توسعه پایدار، انسان مرکز توجه است و انسانها، هماهنگ با طبیعت، سزاوار حیاتی توأم با سلامت و سازندگی هستند.
- توسعه حقی است که باید به صورت مساوی، نسل‌های کنونی و آینده را زیر پوشش قرار دهد.

^۱ - World Commission on Environment and Development

^۲ - Sustainable Development

^۳ - Wholistic Scope

- حفاظت از محیط‌زیست، بخشی جدا ناشدنی از توسعه است و نمی‌تواند به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گیرد.
- کشورها، در یک حرکت جمعی، باید از سلامت و یکپارچگی نظام طبیعی کره زمین حراست کنند.
- با توجه به سهم متفاوت در آلودگی محیط‌زیست، کشورها، مسئولیت مشترک، ولی متفاوتی، در این زمینه دارند. (نصیری، ۱۳۸۴، ص ۱۸۶-۱۸۰)

گردشگری پایدار شهری

در حال حاضر، نیمی از جمعیت جهان در شهرها زندگی می‌کنند. چنین پیش‌بینی می‌شود که تا سال ۲۰۲۵ بیش از دوسوم جمعیت جهان در شهرها ساکن خواهند شد. امروزه شهر به عنوان نیروی محرکه توسعه کشورها یاد می‌شود؛ به طوری که شهر مرکز تبدیل تکنولوژیک است و هر روز نوآوری و ابداع در مراکز شهری به کار گرفته می‌شود؛ علاوه بر این شهر امروزی حافظ فرهنگ اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جامعه است و حتی فرهنگ ساز نیز به شمار می‌رود. واقعیت آن است که منابع موجود در زمین محدود است؛ بخصوص منابع مورد استفاده در بخش گردشگری، که علاوه بر ارزش مادی بعضاً دارای ارزش معنوی نیز می‌باشد. در سالهای اخیر به ویژه از ابتدای دهه ۱۹۹۰، توسعه پایدار به عنوان روشی نو که می‌تواند در زمینه سطح زندگی، عدالت اجتماعی و حفظ منافع بیندیشد، مطرح گردیده است. (موحد، ۱۳۸۶، ص ۱۶۹)

سه شرط اساسی برای سودمندی توسعه گردشگری شهری و تأثیر مطلوب آن در بهبود توسعه کلی شهر ضرورت دارد:

- شهر باید سیمایی جذاب داشته باشد.
  - منافع مورد انتظار از توسعه در درازمدت باید فراتر از هزینه‌ها در درازمدت باشد.
  - شهر باید دست کم دارای برخی عناصر نیرومند و رقابت آمیز در زمینه فرآورده‌های گردشگری باشد.
- (دیناری، ۱۳۸۴، ص ۱۳)

نظریه توسعه پایدار شهری^۱ حاصل بحثهای طرفداران محیط زیست درباره مسائل زیست‌محیطی بخصوص محیط زیست شهری است که به دنبال نظریه توسعه پایدار برای حمایت از منابع محیطی ارائه شد. در این نظریه موضوع نگهداری منابع برای حال و آینده از طریق استفاده بهینه از زمین و وارد کردن کمترین ضایعات به منابع تجدید ناپذیر مطرح است. همچنین این نظریه موضوعات مربوط به جلوگیری از آلودگیهای محیط شهری و ناحیه-ای، کاهش ظرفیتهای تولید محیط محلی، ناحیه‌ای و ملی، حمایت از بازیافتها، عدم حمایت از توسعه‌های زیان‌آور و از بین بردن شکاف میان فقیر و غنی را مطرح می‌کند. در یک دید اجمالی مبانی نظری مفهوم پایداری در شهر شامل این موارد می‌شود: کاهش آلودگی، نگهداری منابع طبیعی، کاهش حجم ضایعات شهری، افزایش بازیافتها، کاهش انرژی مصرفی، افزایش بیش از حد جانداران مفید در شهر با ایجاد جامعه جنگلی و درختان شهری و نواحی سبز، عدم تمرکز شهری و کاهش پراکندگیها، ایجاد اشتغال محلی، ساختار اجتماع متعادل، حمل و نقل عمومی و کاهش ترافیک. به این طریق اولاً با جایگزینی منابع و نوسازی آنها، اتخاذ سیاست کاربری صحیح و محافظت از زمین بالا

^۱ - Urban Sustainable Development

می‌رود؛ ثانیاً با توجه به برنامه‌ریزی شهری و ناحیه‌ای و ساماندهی فضا، توسعه پایدار شهری حاصل می‌شود. (زیاری، ۱۳۷۹، ص ۱۷-۱۸).

شهرپایدار به دلیل استفاده بهینه از منابع انرژی، اجتناب از تولید بیش از حد ضایعات، و بازیافت آن تا حد امکان و اجرای سیاست‌ها و برنامه‌های مفید در درازمدت قادر به ادامه حیات خود می‌باشد. شهر پایدار مصرف انرژی کمتر و ضایعات و آلودگی‌های کنترل شده دارد. (ترنر، ۱۳۷۶، ص ۱۸۰).

شهر پایدار دارای دو خصلت مهم است: ۱- شهر پایدار به حفاظت از منابع طبیعی و محیط‌زیست و تداوم و پایداری منابع برای نسل حاضر و نسل‌های آینده و جهانی فکر کردن و محلی عمل کردن می‌پردازد. ۲- حفاظت از ارزش‌های تاریخی - فرهنگی بومی شهر توسط اقدامات بهسازی و نوسازی ضمن حفظ هویت به تکامل بخشی و پویایی شهر و توسعه حیات مدنی شهر و شهرنشینی توجه دارد. در آکایس‌اسمیت^۱ در مورد فرآیند شهرنشینی پایدار می‌گوید: « برای رفع نیازهای کنونی بدون محرومیت نسل‌های آینده باید اصول توسعه پایدار را پذیرفت و به عنوان چارچوبی برای مطالعه توسعه شهری و نیز شناسایی زمینه‌های مورد نظر به کار برد. » (شماعی و پوراحمد، ۱۳۸۵، ص ۲۸۱-۲۸۰).

گردشگری شهری هنگامی می‌تواند مفید واقع شود که در رابطه با دیگر کارکردهای شهری باشد. از آنجا که مفهوم پایداری شهری خود در برگیرنده تعامل سه عامل محیطی، اجتماعی - اقتصادی فرهنگی، کالبدی است. برنامه‌ریزی در رابطه با گردشگری پایدار شهری نیز در برگیرنده سه سطح بازار، رشد شهری و اجتماعات محلی است. هر یک از این سطوح با در نظر گرفتن ظرفیت مد نظر، در چهارچوب پایداری گردشگری می‌بایست به گونه‌ای برنامه‌ریزی شوند که کارکرد بهینه سیستم عرضه و تقاضای گردشگری را فراهم آورند. (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۶، ص ۱۹۹)

عناصر گردشگری شهری

در این خصوص می‌توان از عناصر اولیه و ثانویه نام برد، عناصر اولیه به ترکیبی از جاذبه‌هایی اشاره می‌کند که جالب و منحصر به فرد است و در نتیجه قادر به جذب گردشگران می‌شود، عناصر ثانویه شامل امکانات و تسهیلات شهری در ارتباط با گردشگری است. (دیناری، ۱۳۸۴، ص ۳)

عناصر اولیه گردشگری شهری: عناصری که رکن و عامل اصلی در جذب گردشگر به شهر می‌شود و گردشگر برای بازدید از آنها هزینه می‌پردازد و در شهرماندگار می‌شود، به عنوان عناصر اولیه گردشگری می‌توان نام برد مانند: خدمات و تسهیلات فرهنگی (تئاتر، کنسرت، سینما، گالری‌های هنر)؛ خدمات و تسهیلات ورزشی (مسابقات ورزشی بین‌المللی، المپیک، جام جهانی)؛ خدمات تفریحی (جشنواره‌ها)؛ ویژگی‌های فیزیکی در شهرها (الگوی خیابانهای تاریخی، بناهای جذاب و دیدنی به سبکهای مختلف معماری، فضاهای سبز شهری)؛ نهادهای اجتماعی و فرهنگی (موسیقی، رقص). (موحد، ۱۳۸۶، ص ۷۳)

^۱ - Drakaris Smith

عناصر ثانویه گردشگری شهری : عناصر ثانویه گردشگری شهری عبارت از عناصری است که به گردشگران خدمات می‌دهد، وجود این خدمات برای گردشگران ضروری است و هر چه از کمیت و کیفیت بیشتری برخوردار باشد عاملی مهم در ماندگاری گردشگری محسوب می‌شود؛ از جمله این عناصر عبارتند از: مراکز اقامتی (مهمانسراها، هتل‌ها)، خدمات فروشگاه‌ها، بازار، مراکز خرید، حمل و نقل شهری. (موحد، ۱۳۸۶، ص ۷۸).

پیامدهای گردشگری شهری

تغییرات ناشی از گردشگری می‌تواند پیامدهای مثبت و منفی را به دنبال داشته باشد. به طور کلی آثار و پیامدهای گردشگری شهری عبارت است از: تغییر در چشم‌اندازهای شهری، تغییر و تخریب در محیط زیست شهری، ایجاد تغییراتی در ابنیه تاریخی، آثار مطلوب و نامطلوب فرهنگی و اجتماعی. (شهام و دادفر، ۱۳۸۵، ص ۱۸).

از جمله پیامدهای مثبت گردشگری شهری عبارت است از: حفاظت از جاذبه‌های طبیعی شهری؛ حفاظت و نگهداری از آثار و ابنیه تاریخی؛ بهسازی و نوسازی محیط شهری؛ توسعه تجهیزات و خدمات زیربنایی؛ مزیت‌های اقتصادی؛ حفظ و اشاعه هنرهای سنتی و آداب و رسوم باستانی؛ تبادل فرهنگی.

از جمله پیامدهای منفی گردشگری شهری عبارت است از: فرسودگی و تخریب محیط زیست شهری؛ ایجاد آلودگی هوا و صوتی؛ آسیب دیدن ابنیه و آثار تاریخی؛ برهم زدن طرح‌های استفاده از زمین در فضای شهری؛ ایجاد نابرابری اقتصادی. (الوانی و پیروزبخت، ۱۳۸۵، ص ۱۲۶-۱۲۲).

ساختار فضایی شهری

فضای شهری در واقع نوعی فضای جغرافیایی است؛ فضایی کالبدی با ویژگی‌های عوامل طبیعی، اقتصادی و اجتماعی است. مفهوم فضای شهری بستگی به شکل‌های تصرف و کاربری زمین و در نتیجه فعالیت‌ها و عملکردهای شهری دارد. فضای شهری نه تنها شامل فضای ساخته شده است؛ بلکه فضاهای خالی را نیز شامل می‌شود، از جمله فضاهای سبز، فضاهای ورزشی و همچنین دریاچه‌ها، تالابها و برکه‌های که به وسیله فضای شهر احاطه شده است. (موحد، ۱۳۸۶، ص ۳۷).

کولکوهن واژه فضای شهری را به دو گونه تعریف می‌کند: ۱- فضای اجتماعی ۲- فضای مصنوع. فضای اجتماعی تداعی‌های فضایی نهادهای اجتماعی است که مورد علاقه جامعه شناسان و جغرافیای شهری است. این دیدگاه دیدن ویژگی‌های محیط مصنوع را به عنوان فرآیندهای مد نظر قرار می‌دهد و از سوی دیگر فضای مصنوع متوجه فضای فیزیکی است که بیشتر مورد توجه معماران است. (مدنی‌پور، ۱۳۷۹، ص ۱۳).

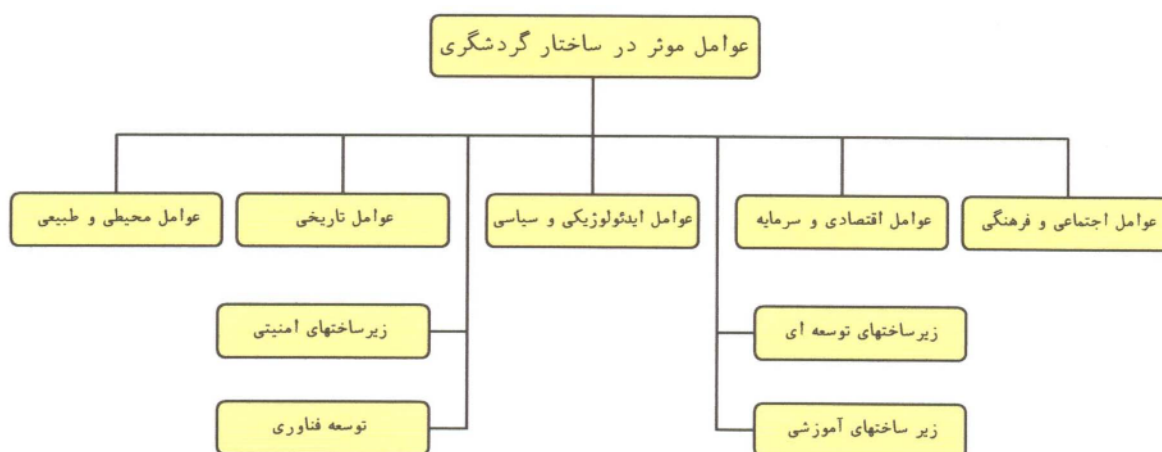
لاجوز نظریه ساختار فضایی شهر را با توجه بر سازماندهی مکانی فعالیت‌های اجتماعی- اقتصادی در مناطق شهر تعریف می‌کند، با این هدف که قاعده‌مندی‌ها را که در تطابق مردم با فضای شهری وجود دارند، بیابد، توضیح دهد و سرانجام پیش‌بینی کند. بورن با اتکا به نظریه سامانه‌ها، شکل شهر را به الگوی مکانی یا چیدمان عناصر منفرد درون یک نظام شهری تعریف می‌کند. این عناصر شامل محیط مصنوع ساختمان‌ها و کاربری‌های زمین و نیز گروه‌های اجتماعی، فعالیت‌های اقتصادی و مؤسسات عمومی می‌شود. (موحد، ۱۳۸۶، ص ۳۹).

ساختار فضایی گردشگری شهری

فضای گردشگری شهری، فضایی است که منابع گردشگری در آن وجود دارد و الگوی رفتاری گردشگران تابعی از منابع گردشگری مانند: جاذبه‌ها، محل اقامت، امکانات و خدمات است که تبلور آن فضای گردشگری را شکل می‌دهد. (موحد، ۱۳۸۶، ص ۴۳)

با توجه به نقش صنعت گردشگری در توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، کشورهای مختلف تلاش کرده‌اند تا با سازماندهی مناسب، حداکثر بهره را از این صنعت حاصل کنند. برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری به عنوان عاملی مهم در روند اقتصادی شدن امر اجتماعی، فرهنگی، و نگرش ایزاری و کاربردی و کالایی به طبیعت و به فرهنگ، توجه به دیدگاه‌های مختلف درباره گردشگری را ضروری می‌سازد. نگاه از پایین به بالا، به گردشگری توجیه کننده نگرش توسعه‌ای در مفهومی از مشارکت مردمی در اقتصاد سرمایه‌داری است. ولی نگاه از بالا به پایین به گردشگری نشان از این دارد که این پدیده علاوه بر کارکرد اقتصادی بر مفاهیم اجتماعی، فرهنگی و زیست-محیطی نیز استوار است. در این نگرش است که می‌توان تأثیرگذاری گردشگری را در پیوند با سرمایه داری در تمامی ابعاد شناسایی کرد. دیدگاه‌های مختلف درباره گردشگری می‌تواند ما را به ابعاد مفاهیم و ساختار گردشگری و تحلیل ماهیت آن آگاه سازد. این دیدگاه‌ها که عمدتاً در سه بُعد اصلی گردشگری سرمایه، مدیریت و فناوری است و دو رکن فرعی آن عوامل طبیعت و مجموعه میراث فرهنگی می‌باشد. در میان عوامل شکل‌دهنده تشکیلات و ساختار گردشگری وجود سرمایه از بنیانهای اساسی است. فناوری مناسب به عنوان زیر ساخت، جریان گردشگری را متحول می‌کند. سرمایه عامل تأثیرگذار در روند ممتد گردشگری در پارامترهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. بر پایه این عوامل گردشگری پیرامون ساختار خود شکل می‌گیرد و از ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی مورد بررسی قرار می‌گیرد. (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۶، ص ۶۳-۶۴).

رویکردهای تحلیلی گردشگری شهری

برای ارزیابی گردشگری شهری، باید در ابتدا ریشه‌ها و علل انتخاب شهر به عنوان مقصد گردشگری از دید گردشگران بررسی شود. در این زمینه آشورث سه رویکرد تحلیلی را در این رابطه ارائه می‌دهد: ۱- فهرست برداری امکانات و خدمات توریستی در مناطق شهری؛ ۲- فهرست برداری مایحتاج گردشگران شهری جهت بررسی تعداد گردشگران مناطق شهر، علت انتخاب شهر مورد نظر توسط گردشگران و الگوهای رفتاری آنها، برداشتها و انتظارات آنها از بازدید؛ ۳- دورنمای سیاست‌های گردشگری شهری، برنامه‌های که بخش‌های عمومی و خصوصی در نظر دارند و تحقیقاتی که باید در زمینه گردشگری شهری صورت بگیرد.

شاو و ویلیامز اذعان می‌کنند که مناطق شهری از تمرکز جغرافیایی قابل قبول امکانات و جاذبه‌ها که نیازهای ساکنان و گردشگران را تأمین می‌کند، برخوردار هستند. در این زمینه شاو و ویلیامز سه رویکرد تحلیلی را معرفی کردند: ۱- تنوع نواحی شهری شامل اندازه، عملکرد و تاریخچه، به غناء و منحصر به فرد بودن آنها کمک می‌کند؛ ۲- شهرها مناطقی چند عملکردی هستند، لذا به طور همزمان نیازهای مختلف گروه‌های مختلف انسانی مصرف کننده را تأمین می‌کنند؛ ۳- خدمات و شرایطی که برای گردشگران در شهرها فراهم می‌شود، صرفاً توسط گردشگران مورد استفاده قرار نمی‌گیرد، لذا پتانسیل شهرها را برای پذیرش گروه‌های مختلف و متنوع انسانی افزایش می‌دهد. (تقوایی و اکبری، ۱۳۸۸، ص ۴۳-۴۴).

اصول رویکرد گردشگری پایدار، از نظر هال و ریچاردز عبارت است از: ۱- سیاست، برنامه‌ریزی و مدیریت ارکان اساسی در پاسخگویی به مشکلات منابع انسانی و طبیعی می‌باشد؛ ۲- این رویکرد اساساً مخالف رشد و توسعه نیست، اما بر محدودیتهای رشد تأکید دارد و می‌گوید گردشگری باید در چهارچوبهای خاص مدیریت شود؛ ۳- مفاهیم گردشگری پایدار صرفاً محدود به محیط نمی‌شود، بلکه مدیریت، اقتصاد، اجتماع، فرهنگ و سیاست را نیز در بر می‌گیرد؛ ۴- درک چگونگی عملکرد بازارهای اقتصادی، شرایط اجتماعی و شناسایی ارزشها و نگرشها در بخش عمومی، خصوصی و سازمانهای اختیاری، ضروری است؛ ۵- در تصمیم‌گیری‌های مربوط به گردشگری همه ذی‌نفعان باید طرف مشورت قرار گیرند. (کاظمی، ۱۳۸۶، ص ۱۳۰).

نتیجه گیری

برداشتن گام‌هایی چون توسعه اقتصاد پایدار، بهبود بخشیدن به کیفیت خدمات و بالا بردن استانداردهای زندگی شهروندان همراه با حفظ هویت فرهنگی، تاریخی و طبیعی شهرها، افزایش حضور شهروندان در تصمیم‌گیری‌ها، آماده کردن شهروندان برای زندگی در جامعه دانش محور، اطلاع رسانی و ارائه خدمات از پیش نیازهای دستیابی به گردشگری شهری پایدار تلقی می‌گردد.

فراهم کردن شرایط برای گردشگری پایدار مستلزم آن است که این مفهوم به بخشی از ذهن ناخود آگاه ما مبدل شود و نیاز به همت والای کلیه اقشار یک جامعه دارد و منحصر به یک قشر خاص جامعه یا یک صنعت خاص نمی‌باشد. در همین راستا موضوعاتی از قبیل موضوع رشد در ابعاد جمعیت، اقتصاد، فرهنگ و مسائل اجتماعی که اساساً مبتنی بر استفاده از محیط است نمی‌تواند بدون آثاری بر محیط ادامه یابد بنابراین اقدام به برنامه‌ریزی

گردشگری شهری مستلزم تدوین اصولی است که توسعه پایدار گردشگری بر مبنای آن بنا نهاده می‌شود: ۱- اصولی که سیاست‌های توسعه پایدار بر مبنای آن قرار داده می‌شود؛ ۲- زمینه‌های مهم توسعه پایدار که در مورد صنعت گردشگری کاربرد دارد؛ ۳- چگونگی تقسیم مسئولیت‌های توسعه پایدار گردشگری؛ ۴- تدوین دستور کاری برای اقدامات توسعه پایدار در بخش گردشگری.

همانطور که می‌دانیم ساختار فضایی شهر از سه عنصر اساسی و پایه تشکیل می‌شود: فضای طبیعی، فضای مصنوعی، فضای اجتماعی. هر کدام از عناصر مطرح شده می‌تواند نقش مهمی در گردشگری شهری داشته باشد، به نحوی که آن عنصر از کمیت و کیفیت مطلوب برای معرفی به گردشگران به عنوان یک جاذبه برخوردار باشد. مشکلات و مزایا برای توسعه پایدار گردشگری، کم و بیش ممکن است در هر منطقه‌ای وجود داشته باشد، اما توسعه پایدار گردشگری، توسعه‌ای است که بتواند با توجه به شرایط و موقعیت گردشگری، از مشکلات حتی-المقدور پرهیز و حداکثر مزیت را کسب نماید.

پیشنهادات و راهکارها

- اتخاذ تدابیری در جهت ارتقاء و بهبود سیمای شهر و اصلاح کیفیت زندگی جوامع شهری برای توسعه شهری
- تهیه و اجرای طرح‌های جامع برای توسعه گردشگری شهری
- وضع قوانینی برای حفظ و نگهداری جاذبه‌های طبیعی، فرهنگی و تاریخی در شهرها
- افزایش دسترسی به جاذبه‌های شهری از طریق زیرساختها در توسعه گردشگری شهری
- تدوین و اجرای قوانین و تکنیکهایی برای برنامه‌ریزی و مدیریت شهری در قانون‌گذاری و کنترل گردشگری شهری
- حفظ کیفیت محیط زیست شهری که هم جامعه میزبان و هم گردشگران به آن وابسته‌اند
- ایجاد آگاهی در بین مسئولین دولتی، بخش عمومی و خصوصی در رابطه با ظرفیت‌های گردشگری شهری برای حفاظت از میراث فرهنگی و تاریخی
- بررسی و تحلیل ظرفیت تحمل گردشگری شهری در برنامه‌ریزی‌های گردشگری
- اتخاذ تدابیری برای ارتقاء مسئولیت پذیری مدیران و گسترش تصمیم‌گیری متعهدانه بر مبنای سایت‌های گردشگری شهری

منابع

- ۱- الوانی سید مهدی و پیروزبخت معصومه (۱۳۸۵): فرآیند مدیریت جهانگردی، تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- ۲- بهزادفر مصطفی (۱۳۸۷): هویت شهری (نگاهی به هویت شهر تهران)، تهران: مؤسسه نشر شهر، چاپ دوم.
- ۳- پاپلی یزدی محمدحسین و سقایی مهدی (۱۳۸۶): گردشگری (ماهیت و مفاهیم)، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، چاپ دوم.

- ۴- ترنر تام، ترجمه: فرشاد نوریان (۱۳۷۶): شهر همچون چشم انداز (نگرشی فراتر از فرانوگرایی - پست مدرن - به طراحی و برنامه ریزی شهری)، تهران: شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.
- ۵- تقوایی مسعود و اکبری محمود (۱۳۸۸): مقدمه‌ای بر برنامه ریزی و مدیریت گردشگری شهری، اصفهان: نشر پیام علوی، چاپ اول
- ۶- دیناری احمد (۱۳۸۴): گردشگری شهری در ایران و جهان، مشهد: دانشگاه فردوسی، چاپ اول.
- ۷- زیاری کرامت‌الله (۱۳۷۹): برنامه ریزی شهرهای جدید، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، چاپ دوم.
- ۸- شکوئی حسین (۱۳۷۷): جغرافیای کاربردی و مکتبهای جغرافیایی، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ چهارم.
- ۹- شکوئی حسین (۱۳۷۹): دیدگاههای نو در جغرافیای شهری، جلد اول، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، چاپ چهارم.
- ۱۰- شمعی علی و پوراحمد احمد (۱۳۸۵): بهسازی و نوسازی شهری از دیدگاه علم جغرافیا، دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- ۱۱- شهام افشین و دادفر هیلدا (۱۳۸۵): جغرافیای جهانگردی ایران، تهران: نشر طراوت .
- ۱۲- شیعه اسماعیل (۱۳۷۸): مقدمه‌ای بر مبانی برنامه ریزی شهری، تهران: دانشگاه علم و صنعت، چاپ نهم.
- ۱۳- کاظمی مهدی (۱۳۸۶): مدیریت گردشگری، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، چاپ دوم.
- ۱۴- مدنی پور علی، ترجمه: فرهاد مرتضایی (۱۳۷۹): طراحی فضاهای شهری، تهران: شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.
- ۱۵- موحد علی (۱۳۸۶): گردشگری شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز، چاپ اول.
- ۱۶- موریس جیمز، ترجمه: راضیه رضازاده (۱۳۸۴): تاریخ شکل شهر تا انقلاب صنعتی، تهران: دانشگاه علم و صنعت، چاپ سوم.
- ۱۷- نصیری حسین (۱۳۸۴): توسعه و توسعه پایدار: چشم انداز جهان سوم، تهران: انتشارات دایره سبز (سازمان حفاظت محیط زیست)، چاپ دوم.

